

Egy Acta-szám aktualitása

Tisztelgés a 200 éves Bölcs Náthán
250 éves szerzője előtt

Brassai Sámuel és Meltzl Hugó *Acta comparationis litterarum universarum* (Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok — rövidítve: ÖIL) című, világviszonylatban úttörő folyóiratának egy százéves kettős számát vesszük elő, melynek mind a 30 hasábjára a *Nathan der Weise* centenáriumát ünnepli. (Az ÖIL-ről sok írás jelent meg. Egy a bukaresti *Könyvtári Szemle* 1971-es évfolyamában, Egyed Dánieltől, aki joggal méltatlankodik a szakirodalomban hemzsegó hibák miatt. Ő maga inkább a műgond ellen vét, noha a műgond nem mesterkéllet gond. Kétszer is módhatározóvá „lépteti elő“ a *valószínű* melléknevet. Ebben, sajnos, Egyed nem áll egyed-ül.)

Az ÖIL első kettős számának, vagyis az 1879. évi első kötete 10—11. számának a főlaptestét — ahogy ma szerkesztőségekben mondják — nyolc „anyag“ alkotja: 1—2. Brassai verse (Lessing 1778. augusztus hó 10—11. éjjelén, midőn eltökélte magát a Nathan kidolgozására) és a vers Meltzl-adta német fordítása; 3. H. M. (Meltzl) latin cikke a Náthán-mese eredetéről; 4. a philadelphiai Auber Forestier angol cikke a *Bölcs Náthán* egyesült államokbeli sorsáról; 5. H. M. írása a Lessingtől 1778-ban kiváltott „wolfenbütteli szellemi forrongás“ első öt évéről (140—148. has.); 6. Amiel alább részletezett beszámolója; 7. H. M. angol cikke a gyűrű-parabola eredetéről; 8. a Lipcsében tanárkodó (ott Meltzlt is tanító) Johannes Minckwitz azonos nevű fiának hasábjai reflektálása a Náthán 2. felvonásának elején levő sakkjelenetre. Következik öt rovat, melyre röviden kitérünk, miután foglalkoztunk az Amiel-cikkkel.

Néhány szó Henri-Frédéric Amielről (1821—1881). Svájci francia irodalmár és filozófus volt. Bevallottan merített Hegelből, kivált a panlogizmusából, mely elmossa lét és tudat (szellem) határát. Beteges félélnöksége („A szorongó típus felé hajlok“ — írta már 1859-ben) hozzásegítette, hogy a századvég pesszimizmusának egyik atyját lássák benne. A genfi egyetemen 1849-től tanított esztétikát, majd bölcséletet. Életében inkább csak cikkek, költemények, versfordítások jelentek meg tőle. (Petőfi-tolmácsolásainak mintegy a fele — legalább kilenc darab — az ÖIL-ben jött. Közülük talpraesettebb a *Mon berceau* és a *La neige*.) Híressé a szinte 17 000 oldalas naplójából röviddel halála után publikált, mely önelemzésről is tanúskodó részletek tették. Ezek Scherer-féle válogatása 14 kiadást ért meg. Kolozsváron hozzáférhető — egyebek közt — az 1908-as kiadás. A mű első három fordítása nőknek köszönhető. Az 1890-es orosz fordításhoz Lev Tolsztojt irt bevezetőt. Ugyanakkor jött ki angolul, 1900-ban svédül. 1923-tól inkább a Bernard Bouvier gondozta kiadás használatos. (Bouvier-tanítvány Léon Bopp, aki 1925-ben sajtó alá rendezte és bevezetéssel látta el Amiel *Principes générale de pédagogie*-jét, és megjelentette az Amielről szóló doktori értekezését. Két magyar kutatóra is hivatkozik ebben. Az 1931-es „nouvelle édition“ 1925-ben nyomtatott példányokat lát el új címlappal.) Meltzl többször közölt az ÖIL-ben Amiel hozzá intézett leveleiből (például a VII. kötet 59—61. hasábján valamint a fordítás művészetéről), természetesen a szerző beleegyezésével. A *Téka*-sorozat ÖIL-kötete (1975. 91—98.) újraközi — igen helyesen — három ilyen levelet. Szó van bennük arról is, hogy az egészséges, nem agresszív, egyelőre csak remélt hazafiság az, amelyik „elfogadja az összes népek egymásmellérendeltségét, és a kölcsönös tiszteletet gyakorolja“. (A 91. lapon hibás fordítás folytán E. Scherer E. Renan Amiel-bírálatának a kiadójaként szerepel. Ráadásul a Párizsban működő Edmond Scherer [1815—1889] helyett Wilhelm Scherer bécsi professzor került a „névmutatóba“. Ez utóbbi — mint sok más társa — nagyon hiányos is. *Egyáltalán nem mutatja*, melyik név hol fordul

elő.) 1878. január 7-i levele végén Amiel jelzi, hogy nem tudta „kibetűzni a Rhythmische Malerei szerzőjének nevét”. Mivel Meltzl egyik kedvenc — bizonyos előadásaihoz vezérfonalul vett — könyvéről van szó (1881-es Lessing-cikkében is magasztalja; a Meltzl-tanítvány Stodolni Gyula 1902-es könyvecskéjének a címében is szerepel!), ideírjuk a teljes címét: *Lehrbuch der rhythmischen Malerei der deutschen Sprache* (1856,²1858). Szerzője, Johannes Minckwitz (1812—1885), filológus, fordító, kivált antik görög tragédiák versmérték szerint is hű tolmácsolója, műtszszakértő és költő volt. Huszonöt éves fővel szatirikus-tréfás tankölteményt irt a német poézisről. Az ÖIL 1879-es évfolyamának első cikkében Meltzl dicséri *Der Tempel — Die Mythologien der vorzüglichsten Culturvölker bis zum Christentum* című, kilencedfélszáz oldalas, sajátosan, mondjuk, félhaeckeliánusan fejlődéselvi bevezetéssel induló művét. Sok írást hozott tőle — utóljára 1886-ban. A nyelvhasználatról szólót különnyomatban is terjesztette. (Az ÖIL különnyomatait, beleértve Meltzl *Nathanianáját* is, minimális példányszámuk miatt nagy ritkasággal tündökölnek, még Kolozsvárt is. Viszont megvan itt Joh. Minckwitz jun. [1843—1905], a lipcei sakklapot kiadó sakkmeister értékes könyve: *Der Schachmatador*, Wien—Pest—Leipzig, 1886. Ez teljesen átdolgozott, alaposan kiegészített változata Heinrich Levitschnigg [1810—1862] 1861-ben, majd 1873-ban megjelent *Der Schachmeister*ének. Levitschnigg 1845-től 1849-ig a *Pester Zeitungot* szerkesztette, amely a demokrata Josef Marlin két regényének és az erdélyi szász maradiságot keményen ostromozó leveleinek is helyet adott. Többnyire liberálisan irt, de távolról sem olyan haladóan és tehetségesen, hogy indokolt legyen „osztrák Freiligrathnak” nevezni. 1850-ben két kötetnyi „sziluettet” adott ki Kossuthékról. Az elsőnek a végén Deák Ferenc mint „Bölcs Náthán atillában” szerepel, a másodikban pedig az imént említett szász demokratának — a Petőfiénél is rövidebb életű Marlinnak — szép szavait olvashatjuk Avram Lancu mócairól. A tárcaregények öspéldányának, E. Sue *Les mystères de Paris*-jának a mintájára készült Levitschnigg 1853-ban közzétett, négykötetes *Die Geheimnisse von Pestje*.)

Az ÖIL 1879. évi 148—149. hasábján kapott helyet Amiel *Le drame Nathan dans la littérature française* című szövege, mely alcíme szerint is kivonat egy levélből. (Egészében publikálta Szigethy Vilma: *H.-F. Meltzl traducteur*, Szeged 1929. 70—71.) A levél válasz — nem az egyetlen, de az egyik legdokumentáltabb válasz — arra a kérdőívre, melyet Meltzl 1879 első harmadában tett közzé az ÖIL-ben nemetül, franciául, majd angolul, s amelynek francia szövegét újra adta az Amiel beszámolójához fűzött jegyzetben. A március 4-i genfi, francia nyelvű levelet a kolozsvári szerkesztő többnyire jelentéktelen módosításokkal küldte nyomdába. Íme a lényege (szögletes zárójelben Meltzl fontosabb változtatásaival):

„[...] 2. A francia Svájc könyvtárai nem jeleznek egyetlen német újranyomást sem. [...]

5. A Náthánt többször fordították franciára:

a) prózában: 1° Friedel és Bonneville [1783]; 2° de Barante 1822 [M. kihagyja ezt: pour les Chefs-d'oeuvres des théâtres étrangers]; 3° Hirsch (1867) [Előszó Favretől, 1863]; 4° de Barante és Franck (1870), a Théâtre choisi de Lessing et Kotzebueben, in-8 és in-12.

b) alexandrinusban (utánzatok) [e szó kimarad]: 1° Marie Jos. Chénier (oeuvres posth. 1827); 2° Cubières (lásd Quérard, France littér. 1833). [M. fölcseréli a sorrendet, mert az első helyre ezt teszi: Cubières de Palmézeaux. Frimaire an XIV (1806) (VII. + 53 p.). A 156. hasábon — Labitte-re és Sainte Beuve-re hivatkozva — megjegyzi, hogy Chénier munkája csupán átköltés — Nachdichtung — „en trois actes imité”, miként a címlapon áll.]

Továbbá H. F. Amiel *Les Étrangères*-jában [Paris, Sandoz et Fischbacher 1876. p. 161.] dekaszillabusos fordítása a három gyűrű meséjének, mely Lessing darabjának bölcséleti csomópontja. A fordítás igen hű, de mesestílusú.

[...] A vallási fanatizmus elleni háborút *párhuzamosan* folytatták Franciaországban. Például Voltaire (Mahomet, Alzire, Zaïre), M. J. Chénier (Charles IX, Fénelon), Casimir Delavigne (Les parias).

Ha jól emlékszem, Victor Cherbuliez *Lessing-tanulmányában* (Revue des 2 Mondes) van egy szép passzus a Náthánról. Az irodalomkritikai tanulmányokat hagyjuk félre, különben túl messzire, egészen Mme de Staëlig kellene visszamenni.

Fűzzünk néhány — főleg kiegészítő — megjegyzést a fenti pontokhoz:

A) Mai ismereteink szerint az egész francia nyelvterületen csak kétszer adták ki a Bölcs Náthánt németül, mindkétszer Párizsban (1939, 1940).

B) Az első francia Náthán-fordítás a 12 kötetes Nouveau théâtre allemand 7. tomusában jött. A sorozat az Emilia Galottit, a Philotast és a Miss Sara Sampson is hozta Lessingtől. Adrien-Chrétien Friedel (1753—1786) párizsi tanár műve volt, de már a 3. kötetből munkatársává szegődött Nicolas de Bonneville

(1760—1828). Ez a szabadelvű irodalmár a vallások szelleméről is értekezett (1791), verseket faragott, 1812-ben pedig franciára ültette át Thomas Paine — e „hivatásos forradalmár” — könyvecskéjét a szabadkőművesség eredetéről. Neki tulajdonítják a forradalmi nemzeti gárda létesítésének gondolatát.

C) A bőven megkeresztelt Pierre-Amable-Guillaume-Prosper Brugière de Barante (1782—1866) Bonneville-nél mérsékeltbben liberális, de termékenyebb író volt. 24 kötetes történeti főműve (Kolozsvárt is megvan, akárcsak irodalomtörténeti könyvének 5., 1833-beli kiadása) akadémiai tagsághoz segítette. Jelentős tette volt Schiller drámáinak a lefordítása. (Nyolc kötetnyi posztumusz emlékiratában is említi Schillert, mellékesen Kossuthot is.) Jeanne d'Arcról szóló, „a történeti regény varázsával ható” munkája 1901-ben Theisz Gyula bevezetőjével és magyarázataival jelent meg. Náthán-tolmácsolása háromszor jött ki életében (1822, 1827, 1829), aztán még kétszer a Félix Frank adta átdolgozásban (1870, 1874). Frank eredeti kötetei közül kezünkben járt a *Le poème de jeunesse* (Paris, 1876). Frank (NB: nem Franck) egyik „druszája”, Salles bécsi jogász és császári-királyi fordító, szintén 1870-ben hozta ki először (aztán hét év múlva) a maga francia Náthán-átültetését. Kolozsváron egy 1877-es, francia nyelvű, liberális jogi munkája is olvasható.

D) Hermann Hirsch prózai fordítása 1862-ben került forgalomba, a közirő François Favre (1819—?) előszavával. Utána a Náthánnak még legalább négy új francia változata látott napvilágot, köztük az Henri Mansvicé (1910).

E) Michel de Cubières de Palmézeaux (1752—1820) 1789-ben még *Voyage à la Bastille* címen publikált, de azután mindinkább jobbra tolódott. *Nathan le Sage ou le Juif philosophe*-ja a Lessing-mű zavaróan szabad átdolgozása, éspedig a már magában sokat sejtető *Comédie héroïque en 3 actes, en prose* [NB], *ornée de ballets* alcimel. Valóban „Frimaire an XIV” szerezpel a címlapján, ám ez azt jelenti, hogy 1805 végén, nem 1806-ban hagyta el a sajtót.

F) A forradalmi himnuszok alkotójaként is becsült Marie-Joseph-Blaise Chénier (1764—1811) számos haladó szellemű történeti tragédiát írt (köztük a királyellenes IX. Károlyt), melyeket a császárság idején betiltottak. Lessing-fordítása először 1818-ban jelent meg, majd 1824-ben és 1827-ben. 1833-ban kiadott *Les nuits d'Young*-ja Kolozsvárot is hozzáférhető, akárcsak Edward Young híres művének sok más átültetése, kezdve néhány német nyelvűvel, két magyarral, egy törökkel (1819) és a Simeon Marcovici-féle válogatással, melynek 3. kiadása brassói, 1913-beli. — Engedtetsek meg itt egy kis kitérő. A *Világirodalmi kisenciklopédia* (1976) szerint Young műveiből Magyarországon „már 1787-ben megjelent két kötet: *Young éjtszakái és egyéb munkái* címmel, FALUDI Ferenc fordításában”. Ez többszörös tévedés. Elkövetője (áldozata), Péter Ágnes utal Kajtár Mária Faludi-cikkére, mely *Téli éjtszakák* című, 1778-ban nyomtatott fordításokat említi. Péter kijavítja a hibas évszámot, de beugrik a műfaj Kajtár-féle megnevezésének. (Mellesleg: 1778-ban Faludtól — a most 275 éves Faludtól — a *Bölcs ember* jött ki, melynek persze semmi köze a *Bölcs Náthán*hoz.) Valójában Faludtól *Téli éjtszakák, vagyis a téli est időnek unalmait enyhítő beszédek* címen látott napvilágot, Pozsonyban, 1787-ben egy keretes elbeszélés („holta után darab írásaiból közrebocsátotta Révai Miklós”). Ezt tévesztette össze K. M. a *Yung* (sic!) *éjtszakái és egyéb munkái* című, Győrben, 1787-ben nyomtatott, Péczeli József tolmácsolását adó kötettel. (Megvan Kolozsvárt az 1795-ös és az 1815-ös kiadással, valamint a Naláczy József-féle, Nagyszébenben, 1801-ben kijött Young-fordítással együtt.)

G) Lessing bevallottan Boccaccióból ihletődő gyűrű-parabolájának számtalan fordítása van. Magyarul először — 1826-ban — Edvi Illés Pál igyekezetéből jelent meg.

H) Az Amieltől felsorolt vakbuzgóságellenes művek hazai jelenlétét érdemes külön — és tágabb kitekintéssel — fölmérni.

I) V. Cherbuliez (1829—1899), a genfi születésű francia író átfogó, eszme-ébresztő Lessing-tanulmánya a *Revue des deux Mondes* 1868-as évfolyamának első tomusában található (Kolozsvárt is!) és a szerző *Études de littérature et d'art* című kötete elején (1873). A tanulmány egy Macaulaytól vett gondolattal indul, éspedig azzal a rengetegszer — például a Cherbuliez említette Dilthey-írásban, továbbá Meltztlől is — idézett, az angol szerző Addison-esszéjéből vett értékelésével, mely szerint Lessing a XVIII. század legnagyobb kritikusa; a Náthánt auktora legfőbb remekelésének minősíti; a végén meg Lessing — e „bolhászó bíráló” — mentalitásának, látásmódjának a nagyszerűségét a Leibnizéhez hasonlítja. Cherbuliez-nek *Művészet és természet* (Budapest, 1893) című munkáján kívül magyarul is hozzáférhető egy jó tucat (részben talán inkább tucat-, mint jó regénye, így az *Egy becsületes asszony története* Tolnai Lajos átültetésében (1867; 2. kiadás 1881-ben, mikor Cherbuliez akadémikus lett), vagy a Kolozsváron megjelent *Méré*

Paulina (1876) és A különc (1877). Az előbbi „Júlia” tolmácsolta, azaz Horváthné Szász Julianna (1826—1905), aki Dickensből is fordított (A tűzhely tücske, Kolozsvár, 1873) és a Flygare-Carlén álnéven — többnyire rejtett társszerzővel — író svéd Emilie Smithől is (Egy erkélyszobácska. Kolozsvár, 1874). Anne Germaine de Staël a híres — 1815-ben már németül is kiadott — *De l'Allemagne* (London, 1813) 2. kötetének 16. fejezetében ír Lessing drámáiról. Meltzl 1879. május 6-i, Amielhez szóló levelében hangsúlyozza, hogy Staël asszony hamisan ítélte meg a Náthánt (de aligha ama tételében, mely szerint e darab „inkább vonz jellembrázolása, mint cselekménye által”).

A fenti kiegészítések után (melyek legfőnnebb az olvasót merítették ki), ves-sünk egy — helyszüke miatt futó — pillantást az ÖIL szóban forgó kettős száma-nak további rovataira.

¹*Petite revue polyglotte* címen a Náthán sorsáról, főleg fordításairól kapunk adatokat. Az egyik jegyzetben olvassuk: „Nathan a szegedi árvizkárosultak javára. Aligha adták elé valaha találébb célra ezt a drámát, mint f.é. hűsvét első napján, a kir. színházban Münchenben.” (Szabó László *Szeged halála és feltámadása* című, 1929-ben kiadott könyvében nem szól erről, viszont említ — a 3. kötetben — ro-mán segítségeket.) A következő jegyzet szerint „nagy tévedés volna Lessingben nagyobbnak nézni a világ írójánál a német férfit mint olyant”, ugyanis ő „nem-csak saját nemzetéért írt”. E tény kiemelésére az nyújtott alkalmat, hogy a nagy-részt Danzel és Guhrauer úttörő kutatásaira támaszkodó, liberális Stahr Lessing-életrajzának 8. posztumusz kiadása Bismarcknak ajánlva jelent meg. (Ez nem gátolta meg Hellen Zimmernt, hogy nagyon bőven vegyen át belőle angol Lessing-monográfiájába.) Zimmer kisasszony levele nyomán sorolja föl Meltzl a British Museum-beli angol Nathan-fordításokat. Íme a fordítók, a megfelelő évszámmal (zárójelben frissebb adatokkal): R. E. Raspe — 1781, W. Taylor (Meltzl aláhúzza unitárius voltát) — 1791 (1805, 1819), A. Reich — 1860, Ellen Frothingham — 1868 (1867, 1868, 1880), R. Willis — 1868 (I. Kalisch — 1869), E. S. H. — 1874, A. Wood — 1877, R. Dillon Boylan — 1879 (1880; azóta még vagy tíz újabb angol fordítás jött ki). Meglepő, hogy a bánsági származású, kolozsvári könyvtárakban több kö-tettel jelen lévő Leopold Katscher *Lessing Angliában — Osszehasonlító irodalmi vonatkozások* című, 1878-as ÖIL-cikke csak Andrew Wood tolmácsolását regisztr-álja, továbbá a *Laokoónét* és „egy teológiai vitairat”-ét, valamint a Sime- és a Zimmer-féle *Lessing-életrajzot*. (A *Laokoónnak* 1874-ben jött ki a 4. és az 5. angol fordítása. E kettő közül a Frothinghamé 1961-ben érte meg a 7. kiadást. A Goeze-ellenes pamfletozarat angolul 1862-ben jelent meg. Mind James Sime, mind Zim-mern monográfiáját rövidesen átültették németre. Sime-től a később akadémikussá lett Agyal Dávid magyarította A német irodalom történetét és A német nép tör-ténetét. Mindkét magyarítás 1892-ben került másodszer könyvpiacra. Zimmer Lessing-monográfiáját 1886-os újrakiadásakor érte a vád, hogy Stahr plagizálta.) Kevésbé lep meg, hogy az angol-amerikai irodalomról szóló jegyzetben Meltzlék csak a Stahr-mű E. P. Evans-féle fordítását (Boston, 1866) említik. Előbb ugyanis bevették Forestier már érintett cikkét, amely dicséri Frothingham (NB: nem Frothingam) *Náthánját* (New York, 1867) és a Boylanét is (Cambridge, 1879), vi-szont bírálja a philadelphiai, 1868-as német kiadás nyomdai kivitelezését. (Bizo-nyára az 1857-es philadelphiai Lessing-kötetek másutt nem jelzett, esetleg az 1875-ös-sel azonos újrakiadásáról van szó. A Náthánnak egyébként már 1827-ben volt egy „Gotha und New York”-i, 1880-ban megismételt edíciója. Az itt felsorolt 4—5, nem német nyelvterületen kihozott *Nathan der Weisét* közvetlenül követi a Demek Győzőnek köszönhető, 1896-os, nagyváradi újraközlés, ezt meg az 1920-as évekbeli három lengyelországi. Demek teljesítményét túl irritáltan — betűrimre hajlók szerint kissé tán irgyen — vette bonckés alá Heinrich Gusztáv.) Az ÖIL évszám nélkül említi D. D. (Marie Dorotea Dunkel) svéd Náthán-fordítását (1841), melyet még kettő követet: a Klintbergé (1927, 1966) és a Tegzáré (1946). A szóvá lett öt holland nyelvű kiadásból az 1780-as és az 1861-es névtelenül jött ki, az 1868-as F. Plejtéé, az 1875-ös — tévesen 1876-osnak mondott — a J. G. Bolmeré, az „1870”-es pedig alighanem a 2. névtelen fordítás 1871-es újranomása akar lenni. (Két újabb holland tolmácsolás is van.) Mivel Meltzl a holland adatokról tér át a héber irodalomra, itt szögezzük le, hogy áttekintéséből hiányzik a Nathan két héber fordítása (1866, 1874), valamint: egy cseh (1865), egy finn (1876), egy görög (igaz: ez 1879-es), egy szerb-horvát (1861). Viszont értesít arról, hogy 1840-ben a művet földolgozták írül, prózában, gyermekeknek, Ibériai, izlandi, jiddis és olasz vonatkozásban nincs fontosabb közlendője, mert a Náthán csak utóbb szólalt meg spanyolul (1883, 1884, 1964), portugálul (1915), jiddis nyelven (1884, 1939) és olaszul (1882, 1883, 1932) (továbbá, betűrend szerint: 1914-ben bolgár, 1923-ban eszperantó [megvan Kolozsvárt], 1948-ban japán, 1899-ben lett, 1966-ban török nyelven). Meltzl

jelzi a darab pozosnyai, „1785“-ös — valójában 1786-os — és pesti német nyelvű előadását. Bár ez utóbbi 1879. május 10-én volt (osztrák színészek vendégszereplése révén), az ÖIL tőlünk tárgyalt, 49–50. száma ignorálja a Zichy-féle, 1878-ban megjelent fordítás szinte három hónappal korábbi, február 19-i, miskolci ösbemutatóját, és magát a fordítást csak két rovattal odább említi, az egyik 1879-es kiadása nyomán. (A legújabb, Lator László adta tolmácsolásból 1958-ban nyomtattak a romániai olvasók számára ezer példányt, Vajda György Mihály utószavával, 1966-ban pedig — Bukarestben — 2610 példányt, ezúttal Szabó György utószavával.) Meltztlől tudjuk: Lessing gyűrűhasonlatát valaki átültette „a dallamos kolozsvári cigány dialektusra”. (Ha már tollhegyre jutott a melodikusság és egy nyelvjárás, hadd surrjunk ide: a Petőfiből mintegy 150 verset németre, hármat pedig szász dialektusra áttevő Meltzl *Szeretném itt hagyni*-fordítását Nietzsche — akivel Lipcsében kötött ismeretséget — nyomban megzenésítette.) Az ÖIL hirt ad az első, 1867-es teljes lengyel Náthán-tolmácsolásról (ezt tíz év múlva követte a második, aztán még kettő: az 1893-as és az 1963-as); nemkülönben az első orosz verzióról, amely „már négy évvel ezelőtt” kijött (az első két része már 1868-ban, egy folyóiratban); végül az első dán Náthánról (1799; ezt még kettő követte: az 1842-es és az 1884-es). Meltzlnél az orosz adat élé, részünkről viszont — a simább átmenet okán — ide kerül ez a mondat: „Néhány évvel ezelőtt a Náthán állítólag megjelent kivonatossan egy iasi-i hetilapban. A mai Symmiktánkban [Vegyesek rubrikában] közölt román fordítás erdélyi román nyelven az első.” (A moldvai orgánura bizonytalanul utaló értesülést alkalmasint Grigore Silași kolozsvári professzortól kapta Meltzl. Mi pedig főként Siegfried Seifert 1973-ban közzétett Lessing-bibliográfiája alapján állítjuk: a *Nathan der Weisét* legalább 23 nyelvre ültették át, vagy 90 megjelent fordításban, melyek együttesen mintegy 200 kiadást értek meg. A kiadások számát tekintve, a magyar nyelvűek a 4. helyen állnak, az angol, a francia és az orosz nyelvűek után, megelőzve a holland nyelvűeket, melyek közül az 1780-béli világvizonylatban is az első.)

A *Symmikta* rovatban jön Lessing gyűrűparabolája magyarul Brassaitól és románul — *Cele trei inele* címen — az akkor még egyetemista Petre Dulfutól. (A szilágysági születésű Dulfu — Silași kedvenc tanítványa — akkor már készen volt első Euripidész-fordításával. Kolozsvárt megvédett és kiadott doktori értekezése az első — és mindmáig csak magyarul megjelent! — monográfia Vasile Alecsandriéről, az 1894-ben publikált *Isprăvile lui Păcală* pedig az első és még ma is legjobb román „népi eposz”.) Német lapalji jegyzetben Brassai közli, hogy a *gyűrű* szóval azonos tőből ered Győr neve, „ahol egy avar *gyűrű* alakú vár nyomai még ma is láthatók”. Mindkét parabolafordítás szerepel a *Téka* ÖIL-kötetében, további négy *kat'exochén*, azaz *kiváltképpen*, ha *nem* is kizárólag Lessing-vonatkozású anyaggal. (A *kat'exochén* kifejezés — persze görög betűkkel írva — előfordul Meltzlnél a kötetbe szintén fölvetett Goethe-cikkében, mely szerint Lessing *Náthánja* is segítette Goethét a világirodalom fogalmának megalkotásában.) A Gaál György szerkesztette könyvecske másik négy „lessingianuma” a tőlünk főnnebb jelzett eredeti Brassai-vers, a Forestier- és a Katscher-beszámoló, valamint Meltzl 1881-es, aláíratlan, német Lessing-méltatása. Némely szobatudós — berzenkedik itt Beszterce nagy szülőltje — „még ma is úgy véli, hogy kicsinyesen bírálhatja ezt az egyedülálló [NB: itt az *einzig* nem egyetlen jelent] könyvet”, tudniillik a *Lao-koónt*, melynek egyik alaptétele szerint „a költészet csak egyetlen ábrázolásmódot ismer: az időt (a ritmikát, a cselekményt)”. (Lessing irodalomfelfogása „drámacentrikus” volt, művészetelmélete pedig irodalomközpontú. Persze, távolról sem sejthette, hogy nálunk olykor excentrikusan vitáznak majd irodalomcentrikusságról. S azt sem, hogy a technika fejlődésével megszületik a film, amelyben az irodalomnál is érzékletesebben ábrázolható a folyamatos cselekvés. A legkevésbé meg azt, hogy Hans Kyser 1923-ban épp a *Bölcs Náthánból* készít forgatókönyvet, méghozzá magyar nyelven. Ez aligha pusztá kuriózum.)

A rövid *Nathaniana curiosissima* rovat után Meltzl *Bibliográfia* címen megnevezi a *Náthán* néhány kiadását és E. Trosien e darabról írt könyvecskéjét, mely fölülmúlhatatlannak minősíti a darab hőseinek Kuno Fischer-féle jellemzését. A „szerkesztőség” birtokába jutott példányokból az egyik az *editio princeps*et képviselte (1779. 276 l.), egy másik az 1779. évi törvénytelen utánnomások 184 oldalas változatát. (A 255 oldalasból kettő van Kolozsvár közönyvtárában. Az 1791-es bécsi kiadásból egy példány a Bethlen Borbáréé volt 1809-ben, egy másikat Bölöni Farkas Sándor szerzett meg.) Meltzl „tarka felolvasást” ígért az első kiadásról. Tartalomlag erről közelebbit nem tudunk, viszont biztos, hogy professzorunk *A Náthán történelme* címmel ingyenes, tízórás szakkurzust tartott 1873-ban és 1879-ben, négy év múltán *A Náthán fejtegetése*, aztán *Lessing Hamburgi dramaturgiája* címmel, 1908-ra pedig meghirdette „a Náthán olvasását az *editio princeps*”

ből", ami azonban január 20-án bekövetkezett halála miatt elmaradt. Az utolsó előadói terv mindenestre jelképpé magasodik. Hozzátennök: a) a kolozsvári unitárius kollégiumban alighanem volt diákja — Meltzl — szorgalmazására „fordítatott [...] a Nathan der Weise 3. felvonásából” 1880-tól kezdve vagy négy évig; b) Meltzl már 1881-ben alapítványt létesített olyan docensi szakkollégiumok ösztönzésére, melyek Eötvös Józsefről, Lessingről, Schopenhauerről vagy Petőfiről szólnak. Ma már nemigen születnek ilyen magánalapítványok, ÖIL-szerű, a szerkesztőktől tetemes anyagi áldozatokat követelő szakfolyóiratok. Am csakis jóleső érzéssel olvashatjuk a világsajtó tudunkkal egyedüli kettős *Náthán*-számának zárószavait: „T[iszte]lt] folytatóknak 1979-ben. Vivat sequens [Eljen a következő]. Szíveskedjék továbbadni a 2079-nek. De szintén magyarul!”

Lehet beszélni — nem is tréfásan — nathanológiáról. És indíthatnánk egy robusztus Nathania-rovatot. Tény ugyanis (amelybe nem kötelező lustán, gyáván, teljesen beletörödni), hogy a *Bölcs Náthán* szerzőlött színpompás utókorának maradéktalan számbavétele utópia. (No nem azért, mert magában e műben is van utópikum. Itt jelezzük, hogy néhány héttel elhunyt előtt, Herderhez írt levélben Lessing említi J. V. Andreae utópiáját. Most, 325 esztendővel Andreae halála után, még mindig túl kevesen tudják, hogy ez a német szerző a Faust-témát is feldolgozta egy latin drámában, és költeményeit Herder adta ki.)

Főleg azok részére, akik hosszabbacska cikkeknek inkább csak a végét olvasák el, álljon itt egy összegezésfele. Az ÖIL *Náthán*-számának az időszerűségét szilárdan biztosítja az, hogy tömértelen érvényes adatot szolgáltat, és pedig egy vitán felül jelentős, mélységesen humanista mű utóéletéről. Helyesbítéseink és kiegészítéseink egyáltalán nem az immár százéves cikkek érdemeinek a csökkentését célozzák, hanem a *Bölcs Náthán* indokoltan hatalmas nemzetközi sikerének a jobb tudatosítását, a Kolozsváron elérhető források bő felhasználásával. Az ÖIL (és persze nemcsak a kettős Lessing-száma) olyan hagyományunk, mely sok mindenre kötelez. Nem elég csak mondogatni, hogy a haladó örökség legméltóbb ápolása az, ha *örökké továbbfejlesztjük*. Legyünk mértéktartóan, tárgyilagosan, senkit sem sértően büszkék elődeink megvalósításaira, saját értékeremtésünkben pedig a mai legigényesebb mértékhez és objektíve adott lehetőségeinkhez képest alakítsuk ki önértékünket. Természetesen maga a jó hagyományápolás is érték, tehát együttal tradícióteremtő, azaz követésre, *átvételre méltó módon vesz át* becses dolgokat, emberhez illő megnyilvánulásokat. És ezek közé tartoznak magának a hagyományszeretnek, például a Lessing-kultusznak az értékei is.

Hajós József

Kádár József

1850—1939

Halálának 40. évfordulója alkalmából — de sok egyébért is — úgy vélem, érdemes megenlékezni e kiváló történészről. Valamely szerző jelentőségét és utókorra tett hatását hosszabb idő s egymást követő korok számtalan összetevője határozza meg. Napjainkban a múlt erőteljes újraértékelése kínálja annak lehetőségét, hogy kevésbé ismert kutatók életművének helyét kijelöljük tudományos és művelődési életünkben. A közelmúltban a Tudományos Könyvkiadó gondozásában megjelent *Enciclopedia istoriografiei românești*, a hazai történetírás alapvető kézikönyve Kádár József nevét a szakma kiemelkedő egyéniségei között tartja számon.

Az aranyosszéki Várfalván született 1850. január 23-án. Szülei középsorú gazdálkodók. Tanulmányait a helyi unitárius iskolában kezdi, majd a tordai unitárius gimnáziumban folytatja, ahol a *Remény* és a *Viola* című önképzőköri lapok köré csoportosult fiatalok irodalmi stílusuk pallérozását és szerkesztői tapasztalatok elsajátítását tűzték ki maguk elé. Tanulmányainak további állomása a kolozsvári unitárius kollégium, majd a teológia. Még mint diákok elemi, majd gimnáziumi osztályok tanításával bízzák meg. Az ifjúság nevelését egyre inkább élethivatásnak érző Kádár, a felajánlott tordai lelkészi állást visszautasítva, 1874 őszén Budapestre

lávazott, ahol tanulmányait a nyelv- és történelemtudományokra szóló „dicséretes oklevél” megszerzésével fejezte be. 1876 szeptemberében foglalta el a dési polgári iskola latin katedráját.

Kádár nem volt a saját érdeklődési területén belül elszigetelődő tanár típusa. Egyéniségének legfőbb vonása a sokoldalúság. Ahol tehetségének megfelelő munka akadt, odaadással dolgozott. Megszervezte a megyei tanítótestületet, melynek egy ideig jegyzője, majd elnöki tisztségét töltötte be. A Kádár szerkesztésében megjelenő *Tanügyi Tanácskozó* a nevelés kérdéseit nyílt, őszinte hangon vitatta meg.

A népnevelő Kádár szinte minden felkínálkozó alkalmat megragadott a könyv és az olvasás terjesztésére. Az EMKE dési fiókjá, a Kaszinó és Polgári Olvasókör jegyzőjeként összeállított és előterjesztett jelentéseiben az olvasás magas szintű művelésére hívja fel hallgatóinak figyelmét.

Kádár József Erdély egy része múltjának monografikus feldolgozásával kiragadja a településtörténetet és néprajzot mindennemű addigi általánosításból, s évszázadok folyamán kialakult önálló alakzatokra figyelmeztet. Cikkei, tanulmányai 1878-cal kezdődőleg jelennek meg a *Szolnok-Doboka* című hetilapban, de munkatársának mondhatta a *Kolozsvári Közlöny*, a *Magyar Nyelvőr*, a *Magyar Polgár* és a szülőföldjén megjelenő *Aranyos Vidéke* is.

Egy helység történetének rendszerbe foglalása elsősorban anyagismeret és forráskezelés kérdése. Az egybegyűjtött adathalmaz egységes szerkezetű kiépítésének sikerét nagymértékben a forrásanyag bősége, időt és helyet kitöltő értéke határozza meg. Forrásfeltáró és -értékesítő munkásságában Kádár a múlt század nyolcvanas éveiben jut el terjedelmes tanulmányai megírásának igényéhez. Leiró helytörténeti dolgozatainak sorozatát *A dési evangélikus református egyház története* (Dés, 1882) című munkája nyitja meg. A város és intézményei történetének megrajzolásában, a tények beállításában, Kádár a levéltárak anyagára támaszkodik, ami annyiban is jelentős, mivel az erdélyi levéltárak közül a dési viszonylag épségben menekítette át értékeit az utókorra.

Kutatásainak nagyobb felületre kiterjedő alkotása *Belső-Szolnok- és Dobokamegye története 1848—1849-ben* (Dés, 1890), mely elsősorban eseménytörténeti szempontoktól vezérelve nyújtja az akkori két megye területén lejátszott forradalmi megmozdulások korszakát.

A tanítói hivatás iránti elkötelezettség bizonyítéka a terjedelmében is monumentális *Szolnok-Dobokavármegye nevelés- és oktatásügyének története* (Dés, 1896). A hatszáz oldalas monográfia első tíz bevezető fejezete az oktatásügy általános történetét, statisztikai leírását tartalmazza, melyet 317 helység 247 iskolájának és oktatásügyi intézményeinek története követ. Bár e vidéken nincsenek olyan múltú hagyományok, mint Erdély más részein (az iskolaügy a középkorban Désen is csak az algináziumi fokozatig fejlődött), mégis ez jelentette a kulturáltság mértékét, s emiatt Kádár műve elsődleges forrás.

A monográfiairás múlt század végi általános föllendülése, a helyi kutatások elmélyítésének igénye fölvetette Erdély egyik legrégibb megyéje, Szolnok-Doboka monográfiája megírásának szükségességét. A megye vezetősége, a Magyar Történelmi Társulat ajánlatára, 1888-ban a munka irányítására szerződést köt Réthy László akadémikussal. Réthy László a forrásanyag értékelése közben rádöbben a helyi viszonyok között való tájékozódás nehézségeire. Az akadályokat kutatói közösség létrehozásával igyekeznek elhárítani. Tagányi Károly országos levéltárnokot, Pokoly József református teológiai tanárt és Kádár Józsefet vonják be a munkába.

Tíz esztendő kemény munka eredményeként, 1900 és 1905 között jelent meg *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, hét hatalmas kötet, mely 3854 lapon 406 település történetének adatait rendszerezi. Mind anyagbőségében, mind forráskezelésének megbízhatóságában mindmáig legigényesebb monográfiánk. Keretében Mészáros János mutatja be a vidék földrajzi viszonyait, Réthy László az őstörténetét és etnográfiáját, a megyei intézmény történetét a XV. századig Tagányi Károly, s ezt a XIX. század végéig vezetve Pokoly József ismerteti. A megye létező vagy elpusztult településeinek történetét a munkatársak adatainak felhasználásával és saját kutatásai alapján Kádár írta meg a monográfia II—VII. kötetében. „Száras tényeket, adatokat soroltam fel bővebb magyarázat nélkül — írja —, s helyenként csak jelezve azért, hogy terjedelmesebb ne legyen. Különben még kötetekre terjedt volna.” E hatalmas mű lényegre törő tárgyyszerűségét, ritka értékét ez okiratgyűjtemény, a megyei, városi, egyházi és magánlevéltárak anyagának a szakszerű feldolgozása, a hivatkozás- és ténybeli pontosság adja. A forrásanyag hiányosságait, így Doboka megye 1848-ban Bonchidán elpusztult levéltári anyagát, részben pótolta Hodor Károly (1796—1881) 1837-ben írt és Kolozsváron kiadott *Doboka vármegye természeti és polgári ismertetése* című leírása, melyben a megye

sok olyan határozatát közölte, melyek a hajdani közéletre és a megye intézményeinek fejlődésére vetnek fényt. A hasonló előmunkálatok közül említést érdemel a valószínűleg Moza József tollából származó, 1822 körül írt kézirat, mely a megye természeti viszonyait és történetét ismerteti, leírja a községek adózási állapotát és lakóit. A kézirat Torma József (1801—1864) tulajdonába került, aki saját kutatásai alapján kibővítette és átdolgozta. Torma munkája kéziratban maradt, címe: *Belső-Szolnok vármegye története 1845-ig*.

A településtörténeti tényanyagot Kádár a következő rendszeresítésben érvényesíti: helységnév és változatai, földrajzi leírás, alapítás, adományok és birtokviszonyok, gazdálkodási szokások, társadalmi rétegződés, politikai és művelődéstörténeti adatok, néphagyományok, helynevek, vallási megoszlás és népesedési viszonyok. Történeti megközelítésében Kádár a dokumentáció széles skáláját vonultatja fel, melyeket a segédtudományok és a nyelvészet kutatómódszereinek alkalmazásával vizsgál. Ott, ahol dokumentációs anyag hiányában a ténymegállapítás nehézségekbe ütközött, például az elpusztult helységek esetében, a keret szűkebbre szabott, de ahol az adatbőség úgy kívánta, a helyi viszonyok bemutatása részletesebb. Ezek alapján állíthatjuk, hogy Szolnok-Doboka monográfiája egészen napjainkig — sajnos — páratlan mű, melyet a megjelenése óta lepergett évtizedek a vidék múltjának kincsestárává, vagy ahogy azt maga a szerző önérzetesen előrebocsátja, „lexikon“-jává avatták.

Kádár József más, kis példányszámban megjelent és kevésbé ismert művei — *Az iparos nevelésügyről* (Dés, 1893), *A Deési Kaszinó története* (Dés, 1897), *Szamosújvár szabad királyi város története* (Dés, 1903) és *Szék nagyközség története* (Dés, 1904) — már címükben is ígéretesek. Kéziratban maradt a *Szolnok-Doboka megyei írók életrajza*, a *Babonák, szokások Dês vidékéről* és a megye etnográfia-jára vonatkozó feljegyzései.

Kádár József „jelentéktelen részletekre“ is kiterjedő munkáival a helytörténetírásba annak jeles képviselői: Jakab Elek, Orbán Balázs, Pesty Frigyes, Kővári László, Márki Sándor és Petri Mór mellé írta be nevét. A magyarok mellett a helyi román szakírók — Victor Motogna, Eliseu Sigharteu és George Mánzat — hivatkoznak adatokban gazdag munkáira. Életművének fölmérése sürgető feladatunk.

Kiss Ferenc

Diskay Lenke: Repülés II.